

Muhammed Hulûsî Ustrumcavî'nin Dîvânçe'sinde Batı Rumeli Türkçesine Dair İzler

Traces of Western Rumelian Turkish in the Diwanche of Muhammed Hulusi Ustrumjavi

Burçin Özdemir

Araş. Gör. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi

Edebiyat Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, Mardin / Türkiye

e-posta burcinozdemir@artuklu.edu.tr

orcid 0000-0002-5980-5239

doi 10.54316/dilarastirmalari.1180848

Atıf

Citation

Özdemir, Burçin (2022).

Muhammed Hulûsî

Ustrumcavî'nin

Dîvânçe'sinde Batı Rumeli

Türkçesine Dair İzler.

Dil Araştırmaları, 31: 155-171.

Başvuru

Submitted

27.09.2022

Revizyon

Revised

05.11.2022

Kabul

Accepted

11.11.2022

Çevrimiçi Yayın

Published Online

30.11.2022

ÖZ

Muhammed Hulusî Ustrumcavî XVIII. yüzyılda Balkan coğrafyasında yetişmiş şeyh şairlerdendir. Muhammed Hulusî, şiirlerini dinî tasavvufi konulu yazmıştır. Yüz kadar şiirini topladığı Dîvânçe'sinde Batı Rumeli Türkçesi özelliklerine rastlanılmaktadır. Çalışmada Dîvânçe'nin bilinen üç nüshasından Milli Kütüphane nüshası esas alınmıştır. Bunun nedeni, nüshasının müellif nüshasından istinsah edildiğine dair bir kayıt bulunması ve müstensihinin de Muhammed Hulusî gibi Ustrumcalı olmasıdır. Dolayısıyla çalışmada, XVIII. yüzyıl Ustrumca ağız özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada öncelikle Muhammed Hulusî'nin hayatı hakkında bilgi verilmiş, Dîvânçe'si ve nüshaları tanıtılmıştır. Daha sonra İnceleme bölümünde; Dîvânçe'ye özgü olarak tespit ettiğimiz dil özellikleri ses ve biçim bilgisi bakımından incelenmiş, bu özellikler Batı Rumeli Türkçesine Dair İzler başlığıyla verilmiştir. Sonrasında ise Dîvânçe'nin Söz Varlığından Birkaç Kelime başlıklı bölümde Batı Rumeli Türkçesi söz varlığı kapsamında düşündüğümüz kelimeler verilmiştir. Sonuç bölümünde, Dîvânçe üzerinde yapılan dil incelemesi ile ulaşılan bulgular maddeler hâlinde sunulmuştur. Bu bulgulara göre; XVIII. yüzyıla ait Dîvânçe'de iste- ve dile- fiillerinden önce beklenen yükleme durumu ekinin yerine yönelme durumunun kullanılması karakteristiktir. XVII. yüzyılda dudak ünlülü olan çoğu ek, Dîvânçe'de düz ünlü ile yazılmıştır. Dîvânçe'de; görülen geçmiş zaman 1. çoğul kişi eki {-dik} ile zarf fiil ekinin {-dikçe} damak uyumuna uymadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Muhammed Hulusî Ustrumcavî, Batı Rumeli Türkçesi, Ağız Özellikleri, Dîvânçe, XVIII. Yüzyıl

ABSTRACT

Mohammed Hulusi Ustrumjavi is one of the sheikh poets who grew up in the Balkan geography in the 18th century. Mohammed Hulusi wrote his poems on religious mysticism. In Diwanche, in which he collected about a hundred poems, the features of Western Rumelian Turkish are encountered. In the study, the Milli Kütüphane copy is based on the three known copies of Diwanche. The reason for this is that there is a record that the copy was copied from the author's copy and the copyist was from Strumica like Mohammed Hulusi. Therefore, in the study, the dialect features of the 18th century Strumica dialect were tried to be determined. In this study, first of all, information about the life of Mohammed Hulusi is given, and his Diwanche and its copies are introduced. Then in the Review section; The language features that we identified as specific to Diwanche were examined in terms of phonetics and morphology, and these features were given under the title Traces of Western Rumelian Turkish. Then, in the section titled A few words from the vocabulary of the Diwanche, words that we consider within the scope of Western Rumelian Turkish vocabulary are given. In the conclusion part, the findings reached by the language analysis on Diwanche are presented in articles. According to these findings; It is characteristic that in the Diwanche of the 18th century, the dative case suffix is used instead of the expected accusative case suffix before the verbs iste- and dile-. Most of the affixes with labial vowels in the 18th century were written with unrounded vowels in Diwanche. In Diwanche; It has been determined that the past tense 1st person plural suffix {-dık} and the adverb verb suffix {-dıkçe} do not comply with the palatal harmony.

Keywords: Mohammed Hulusi Ustrumjavi, Western Rumelian Turkish, features of local dialect, Diwanche, XVIII. century

0. Giriş

Muhammed Hulûsî Ustrumcavî, XVIII. yüzyıl Balkan şairlerindedir. Muhammed Hulûsî, şiirlerini dinî-tasavvufî konulu yazmıştır. Yüz kadar şiirini topladığı Dîvânçe'sinde Batı Rumeli Türkçesi özelliklerine rastlanılmaktadır. Bu çalışmada öncelikle Muhammed Hulûsî Ustrumcavî'nin hayatı hakkında bilgi verilmiş, Dîvânçe'si ve nüshaları tanıtılmıştır. Daha sonra İnceleme bölümünde; Dîvânçe'de Batı Rumeli Türkçesine dair izler belirlenmeye çalışılmıştır. Dîvânçe'nin incelenmesinde Gürer Gülsevin'in (2017) *Yaşayan Türkiye Türkçesi Ağızlarının Tarihi Dönemlerini Belirleyebilmek İçin Bir Yöntem Denemesi Örneği XVII. Yüzyıl Batı Rumeli Türkçesi Ağızları* adlı kitabı temel başvuru kaynağı olmuştur. Sonuç bölümünde ise Dîvânçe üzerinde yapılan inceleme ile ulaşılan bulgular maddeler hâlinde sunulmuştur.

1. Muhammed Hulûsî Ustrumcavî ve Dîvânçe'si**1.1. Hayatı ve Eserleri**

Muhammed Hulûsî Ustrumcavî XVIII. yüzyılda Balkan coğrafyasında yetişmiş şeyh şairlerindedir. Bursalı Mehmet Tahir'in *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde şairin hayatına

dair bilgi *Hulûsî Efendi* başlığı altında verilmektedir. Daha sonra şairin adı Derûnîzade Muhammed Hulûsî Efendi olarak kaydedilir. Osmanlı Müellifleri'ne göre Muhammed Hulûsî, Celvetî tarikatı şeyhlerinin alimlerinden ve İsmail Hakkı (Bursevî) Efendi'nin halifelerindendir (1333-42: c. I, s. 66). Bugünkü Kuzey Makedonya sınırları içinde kalan Ustrumca (Strumica) şehrinde doğmuştur Muhammed Hulûsî, tahsilini tamamladıktan sonra Ustrumca'da müftülük ve şeyhlik yaparak hayatını idame ettirmiş ve 1763'te (H.1177) vefat etmiştir.

Osmanlı Müellifleri'nde Dîvânçe'den başka şairin iki eserinden bahsedilir. Osmanlı Müellifleri'nde şairin, *Kaside-i Emali*'yi ve *Kaside-i Nuniyye*'yi Türkçe şerh ettiği, Emali şerhinin kendi el yazısı ile yazma nüshasının Halis Efendi Kütüphanesinde olduğu bilgisi yer alır (1333-42: c. I, s. 66). Ancak kütüphane kataloglarında söz konusu iki esere rastlanılmadı. Yukarıda verilen eserlerden başka şairin Celvetiliğe dair olan Arapça bir risalesi Emrah Özdemir tarafından *Muhammed Hulûsî Ustrumcavî'nin Bilinmeyen Bir Risalesi: Risâletü'l-Esmâi'l-İsnâ 'Aşere-Dâ'iretü'l Beyne'l Celvetîyye* adlı makale ile ilim dünyasına tanıtılmıştır. Eser adından da anlaşılacağı üzere Celvetî sâlikleri arasında kullanılan on iki ismin şerhini ihtiva etmektedir. On iki ismin yanı sıra istiğfar, salavât-ı şerif ve kelime-i tevhîdin de kısa şerhlerine yer verilmiştir (Özdemir 2020: 57).

Müslüm Yılmaz, *Derûnîzade Muhammed Hulûsî Divânı* adlı kitabında, Muhammed Hulûsî'nin bilinmeyen üç eserinden bahseder. Kitapta verilen bilgilere göre bu eserler; Allah'ın isimlerinin şerhi hakkında olan *Tebyinü'l-Ma'nâ 'Ale-l-Esmâi'l-Hüsnâ* (1760) adlı eser, Hz. Peygamber'in isimleri ve yüceliği hakkında olan *Meâricü'l-Hasenât 'Ale'd-Delâilü'l-Hayrât* (1761) adlı eser ve önceki eserlerle aynı konular hakkında olan *Hizbü'l-A'zam Tercümesi* (1762-1763) adlı eserdir (2022: 17-18).

Şair, şiirlerinde *Hulûsî* mahlasını kullanır.

Muhammed Hulûsî'nin Dîvânçe'sinde kendisi hakkında bazı bilgilere rastlamak mümkündür. Dîvânçe'nin dibacesinde Muhammed Hulûsî'nin nasihatler veren bir vaiz olduğu ve Sultan Murad Han camisinde (Ustrumca'da) vaizlik yaptığı anlaşılmaktadır (Özdemir 2019: 80). Dîvânçe'nin Milli Kütüphane nüshasının kapak kısmında ise babasının İsmail Hakkı Bursevî'nin halifelerinden Şeyh Muhammed Efendi olduğuna dair bir kayıt bulunmaktadır (Özdemir 2019: 80).

1.2. Dîvânçe'si

Muhammed Hulûsî, Dîvânçe'nin dibacesinde şiirlerini yazdığı tarihi H. 1150 Cemaziye'l-evvel (1737) olarak zikreder (H 2a 10-15). Şiirlerini yazdığı zamanın Belgrad'ın yirmi üç sene aradan sonra tekrar Osmanlı Devleti himayesine girdiği tarihe denk geldiğini söyler (H 3a 3-8). Şair, şiirlerini salıklere gayret vermek, yolunu kaybetmişlere yol göstermek amacıyla yazdığını, bu şiirlerin kalbine Allah tarafından ilham edildiğini belirtir (H 2b 15 – 3a 5).

Daha önce *Balkan Şairi Muhammed Hulûsî Ustrumcavî ve Dîvânçe'si* adlı çalışmamızda şairin Dîvânçe'sinin bilinen beş nüshasının varlığından bahsetmiştik. Bunlar Üsküdar Selim Ağa Kütüphanesi Hüdâyî Efendi Bölümü'nde bulunan nüsha 1243 arşiv numarasıyla kayıtlı nüsha, Milli Kütüphane 06 M Yz Fb 473 arşiv

numarasıyla kayıtlı nüsha, Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi'nde 751/5 arşiv numarasıyla kayıtlı nüsha ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda bulunan iki nüshaydı. Ancak yayımlanan bir makalede, yazmalar.gov.tr'de İBB Osman Ergin 174'de kayıtlı olan nüshanın Ömer Hulûsî Güzelhisar'a ait olduğu ve aynı kütüphanenin 387/2'de kayıtlı olan bir başka nüshanın ise Hüseyin Hulûsî Efendi'ye ait olduğu tespit edilmiştir (Kıyçak 2019: 254). Bunlardan başka İran Milli Meclis Kütüphanesi'nde (1390/17959 (İ)-4) *Mecmuâ-i Resâil* adıyla kayıtlı olan bir nüsha daha mevcuttur (Yılmaz 2022: 59). Böylelikle Dîvânçe'nin nüsha sayısı dört olmuştur.

Bu çalışma için temin edebildiğimiz üç nüsha (H, M ve YK nüshaları) karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. M nüshasının son sayfasında yer alan kayıta nüshanın müellif nüshasından istinsah edildiği (M 22b) bilgisi yer almaktadır. Ayrıca bu nüshanın müstensihî Abdulfettah bin Şeyh Ali, eserin müellifi gibi Ustrumcalıdır. Bu iki sebepten dolayı çalışmada M nüshası esas alınmış ve alıntılar M nüshasından yapılmıştır.

2. Dîvânçe'de Batı Rumeli Türkçesine Dair İzler

Bu bölümde Muhammed Hulûsî'nin Dîvânçe'sine özgü bazı dil özellikleri üzerinde durulacaktır. Yukarıda da bahsedildiği üzere şairin Ustrumca şehrinde doğup büyüüp şiirlerini burada yazması dolayısıyla Dîvânçe'de XVIII. yy. Batı Rumeli Türkçesine dair izler takip edilmeye çalışılacaktır.

Batı Rumeli Türkçesi ağızları sınıflandırmasının ana kriterleri Gyula Németh tarafından izah edilmiştir:

“Németh'e göre Batı Rumeli-Doğu Rumeli sınırı, Tuna kıyısında Lom'dan güney yönlü sıralamayla Lom güneydoğusuna doğru Vraça (İvraca); buradan Sofya, Samokov; buradan batıya yönelip Köstendil'in güneyine döner. Tuna'nın adası Adakale sınır içindedir ve buranın kuzeyinde devamını az olarak belirtir. Makedonya ve Bosna da kapsam içindedir. Arnavutluk da sınıra dâhil olup burası Türk diyalektleri konuşulmuş olan yer şeklinde düşünülür” (aktaran İğci 2018a: 526).

Gülsevin, *Yaşayan Türkiye Türkçesi Ağızlarının Tarihi Dönemlerini Belirleyebilmek İçin Bir Yöntem Denemesi Örneği XVII. Yüzyıl Batı Rumeli Türkçesi Ağızları* adlı kitabında günümüz Batı Rumeli Türkçesinin (BRT) XVII. yüzyıldaki durumunu belirlemek için kullandığı yolları şöyle sıralar:

1. XVII. yüzyılda yazılmış eserlerden ağız özellikleri gösterebilecek olan metinler (1. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2. Latin harfli transkripsiyon metinleri).
2. Komşu dillere (Sırpça, Arnavutça, Makedonca) geçmiş Türkçe kelimeler
3. Rumelili şair ve yazarların eserleri.
4. Tarihi ve yaşayan Türk yazı dilleri ve ağızlarının karşılaştırılması yoluyla ulaşılabilecek arkaik-periferik özellikler (2017: 14).

Birinci maddede Gülsevin, Evliya Çelebi'nin gittiği yerlerin coğrafi, kültürel, tarihi, ekonomik özelliklerini anlatmanın yanı sıra dilleri, lehçeleri ve ağızları hakkında da son derece önemli veriler sunduğunu belirterek XVII. yüzyıldaki herhangi bir ağız için

olduğu gibi Rumeli Türkçesi için de en önemli kaynağın Evliya Çelebi Seyahatnamesi (EÇS) olduğunu söyler. EÇS'de BRT ağızlarına dair birçok özellik işaretlenmiş olsa da edebî yazı dili imlasının tesirini de unutmamak gerekir. Arap harfli imladan /i/~i/ ve /o/~ö/~u/~ü/ farklarını anlamak mümkün olmamaktadır (s. 20).

Öte yandan tarihî dönemlerde yazılmış ve ağız özelliklerini gösterebilecek diğer önemli kaynak olan transkripsiyon metinleri, o dönemde Avrupa'da Latin vs. harflerle kaydedilmiş Osmanlı Türkçesiyle ilgili malzemelerdir (Gülsevin 2017: 21). Tarihî BRT ağızlarının ünlü-ünsüz sistemi, bu Latin harfli metinlerde işaretlenmiştir. Tarihî BRT ağızlarının ses sistemi için asıl veriyi bu transkripsiyon metinleri sağlamaktadır. Gülsevin (2017), Arap harflerinin dilin gerçek yapısını her konuda tam olarak gösterememesini iki sebebe bağlar. Bunlardan birincisi, şair ve yazarların nasıl konuşurlarsa konuşsunlar kullanılan standartlaşmış imlaya uyma zorunluluğu diğeri ise Arap harflerinin Türkçe ünlü ve ünsüzleri göstermekte yetersiz olmasıdır (s. 21).

Burada çalışmamızla ilgili olan 'Rumelili şair ve yazarların eserleri' maddesi üzerinde durmak gerekir. Osmanlı Devleti'nde Rumeli kökenli pek çok şair, yazar, devlet adamı bulunmakta olup bu kişiler de eserlerini edebî dilde vermişlerdir (Gülsevin 2017: 24). Elbette ki edebî dilde verilen bu eserlerde şairin, yazarın doğup büyüdüğü çevrenin ağız özelliklerine dair izler de bulmak mümkündür. Gülsevin (2017); XVII. yüzyıl Osmanlı şair ve yazarlarından Rumeli kökenli olanların belirlenip eserlerinin tek tek tarandığını ve 'standart dışı kullanım', 'ağız veya bölge ögesi' denebilecek unsurlar bulunmaya çalışıldığını ancak öngörüsünün bu metinlerde ağız özelliklerinin nadiren görülebileceği yönünde olduğunu belirtir (s. 24). Ayrıca /ö/ > /ü/ daralması, patlayıcı /G/ sesinin ünlülerin yanında korunması gibi birçok BRT özelliği, Arap harfli metinlerden anlaşılammaktadır (s. 18). Söz konusu kitapta 'Rumelili şair ve yazarların eserleri' adlı bölümde Muhammed Hevâî Üsküfî'nin Makbûl-i Ârif (Türkçe-Boşnakça manzum sözlük) adlı eserinden örnekler verilmektedir. Bunun sebebi taranan eserlerden sadece zikredilen şahsın eserinde BRT özelliği taşıyan kelimelerin tespit edilmesidir (s. 18). Gülsevin, yapılan araştırmalar sonucunda sınırlı sayıdaki veriyi; *hem* kelimesinin 've, de' anlamlarında kullanılması ve *bre~ bire* ünleme edatlarının kullanılması olarak gösterir (2017: 24).

Söz konusu kitaba göre XVII. yy. Batı Rumeli Türkçesinin özellikleri şöyle özetlenebilir:

1. Kelime sonunda /ı/, /i/, /u/, /ü/ yerine sadece /i/ bulunuyor olması (*yüzi, dogri, oldi, yavri*)
2. Tek varyantlı ekler (*-miş*) geçmiş zaman eki, (*-ince/-incez*) eki
3. Dudak uyumsuzlukları (*baktugum, benim, büraderümsün*)
4. /ö/ > /ü/ daralması (*süyledüm, üldürsün, bürek*)
5. /g/ > /c/ değişmesi (*celdün, cibi, cönül*)
6. /k/ > /ç/ değişmesi (*çelam, hünçarum, çereviz, çitap*)
7. /ŋ/ > /n/ değişmesi (*bana, benzer, senün, celdün, seversen*)
8. İki ünlü arası ve hece sonunda /g/ ve /ğ/ seslerinin korunması (*oglanum, agalar, agrayup, begler*)
9. İkiz ünsüzlerde tekleşme (*teseli, osun, zavalı, dikat*)
10. /h/ düşmesi (*asret, ayvan, emşeri*) (Gülsevin 2017: 34-67)

Muhammed Hulûsî Ustrumcavî'nin Dîvânçe'sinin mürettep nüshaları üzerinde tarafımızdan yapılan çalışmada, YK nüshasında bulunmayan şiirleri tespit ederken yapılan okumalar esnasında Dîvânçe'de farklı dil hususiyetlerinin varlığı tespit edildi. Daha sonra Gülsevin'in kitabındaki BRT ağız özellikleri ile Dîvânçe'nin dil özellikleri karşılaştırmalı olarak incelendi. Karşılaştırma sonucunda Dîvânçe'de yer alıp kitapta bulunmayan hususlar ya da tek örnekle tanıklanmış hususların tespiti ile Muhammed Hulûsî Ustrumcavî'nin Dîvânçe'sinin XVII. yüzyıl BRT ağızlarına göre farklılık arz ettiği görülmüştür. Bunun üzerine bugün Kuzey Makedonya'nın güneydoğusunda kalan Ustrumca'nın XVIII. yüzyılda diğer BRT ağızlarına göre nasıl bir farklılık arz ettiği sorusu akla gelmektedir. İğci (2018b), Batı Rumeli saha sınırlarının bulanıklaştığı ve Doğu Rumeli ile geçiş sahası sayılabilecek yerler bulunduğunu, ihtilafli bir mıntika olarak Makedonya'nın güneydoğu kesimindeki Valandova ve civarının, ağız özellikleri sebebiyle Doğu Rumeli'ye daha yakın görüldüğünü belirtmektedir (s. 225). Buradan hareketle aşağıda değerlendirmesi yapılacak olan Dîvânçe'nin dil özelliklerini, XVIII. yüzyıl BRT ağızlarından bir geçiş sahası olan Ustrumca ağızına dair izler olarak nitelenecek yanlış olmayacaktır.

Dîvânçe'den alınan örneklerde kelimelerin okunuşunda bazı eklerin dar düz ünlülerinde ى harfinin, /ı/ ya da /i/ seslerinden hangisini temsil ettiği anlaşılacağından dolayı Klasik Osmanlı Türkçesine uygun biçimde okuma tercih edilmiştir.

2.1. Ses Bilgisi

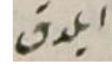
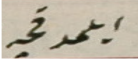
2.1.1. Ünlüler

2.1.1.1. Damak Uyumu

Gülsevin (2017), XVII. yüzyıl BRT ağızlarında /ı/, /i/, /u/, /ü/ yerine sadece /i/ bulunması durumunu, Latin harfli bir transkripsiyon metni olan Michiel Martini Derlemesi'nde; belirtme hâli ekinde, iyelik 3. tk. ekinde, görülen geçmiş zaman 3 tk. çekiminde ve kelime tabanlarının sonunda tespit etmiştir (s. 34-35). Rumelili şair ve yazarların dilinde de aynı durumun görüldüğünü ancak bu özelliğin sadece o bölgedeki şairlerin değil bütün Osmanlı Türkçesi metinlerinin genel özelliği olduğunu belirtir (s. 35).

XVIII. yüzyıla ait Dîvânçe'de de durum aynıdır. Yukarıda zikredilen ekler Dîvânçe'de her zaman ى harfi ile gösterilir. Ancak bu harften ünlünün /ı/ ya da /i/ sesinden hangisini karşıladığı anlaşılabilir.

Ustrumcavî Dîvânçe'sinin M nüshasında oldukça dikkat çekici bir husus bulunmaktadır. Dîvânçe'de iki yerde kef harfi beklenen yerde kaf harfi ile kullanım tercih edilmiştir. Bunlardan birincisinde, *eyle-* fiiline gelen görülen geçmiş zaman 1. çoğul kişi ekindeki /k/ sesi kaf harfi ile yazılmıştır. İkinci örnekte ise yine *eyle-* fiiline gelen {-dikçe} zarf-fiil ekindeki /k/ sesi kaf harfi ile yazılmıştır.

	eyledik (M 2a 14)		eylemedikçe (M 8b 1)

Dîvânçe'nin H nüshasında eklerdeki k sesi kef harfi ile yazılmıştır:

eyledik (H 2b 15)

eylemedikçe (H 11b 8)

Dolayısıyla M nüshasının müellif nüshasından istinsah edilmiş olmasından dolayı söz konusu yazımın müellife ait bir yazım olduğu düşünülürse satır aralarında kendini belli eden bu ağız özelliği XVIII. yy. Ustrumca ağzına dair bir veri olarak kabul edilebilir. Ancak bu yazım özelliğinin müstensihe ait olduğu düşünülürse -1811'de istinsah edilmesinden dolayı- XIX. yy.'ın başlarında Ustrumca ağzında, görülen geçmiş zaman 1. çoğul kişi eki {-dık} ile zarf-fiil eki {-dİkçe}'nin varlığı Dîvânçe'den tanıklanmaktadır.

Dîvânçe'nin genelinde ekler Arap harfli imlânın elverdiği ölçüde kalınlık incelik uyumuna göre gelirken yukarıda verilen örneklerde *eyle-* fiiline gelen eklerde kef yerine kaf harfi yazılmıştır. Buradaki imladan görülen geçmiş zaman 1. çoğul kişi ve zarf fiil ekinin ünlülerinin kalın mı yoksa ince mi olduğu anlaşılabilir. Ancak kaf harfi, temsil ettiği sesin /k/ olduğunu açıkça gösterir. O hâlde buradaki kelimeler iki türlü okunmaya müsaittir: *eyledik~eyledik, eylemedikçe~eylemedikçe*.

Günümüz BRT ağızlarında Gülsevin, görülen geçmiş zaman ekinin düz ünlülü kullanımlarında /ı/ sesinin olduğunu, 3. tekil kişi ekinde ise sesin /i/ olduğunu belirtir (2017: 101, 103).

Oktay Ahmed (2018), Standart Türkçe konuşma dilinde bir ünlü-ünsüz uyumu olduğunu, Makedonya Türk ağızlarında bu uyumun görülmediğini, ince ünlü içeren hecelerde hece sonundaki /k/ ve /g/ ünsüzlerinin kalın olduğunu vurgular (/k/, /g/): *bekeleyebilir < bekleyebilir, çekmek < çekmek, çık < çık, çıktı'ysem < çıktıysam, dirsek < dirsek, ekmek < ekmek, tek < tek, beg < bey, vb.* (s. 1474). Ayrıca Ahmed, makalesinde ince ünlü içeren hecelerde, hece sonundaki /k/ ve /g/ ünsüzlerinin kalın olması durumunu Gyula Nemeth'in fark edemediğini belirtmektedir (2018: 1478).

Özetle Oktay Ahmed'den yukarıda verdiğimiz bilgiye dayanarak Ustrumcavî Dîvânçe'sinde tespit ettiğimiz *eyledik* ve *eylemedikçe* kelimelerinden hareketle, XVIII. yüzyılda BRT ağızlarında görülen geçmiş zaman 1. çoğul kişi ekinin ünlüsünün damak uyumuna girdiği hâlde ekte ünlü ünsüz uyumsuzluğunun bulunduğu söylenebilir. Ya da günümüz BRT ağızlarında görülen geçmiş zaman 1. çoğul kişi ekinde /i/ sesinin bulunmaması durumunun XVIII. yüzyılda da var olduğu düşünülebilir. Gülsevin'in çalışmasında incelenen XVII. yüzyıl metinlerinde görülen geçmiş zaman eki dudak ünlülüdür. Ayrıca görülen geçmiş zamanın 1. çoğul kişi eki için yalnızca EÇS'den *kırdıyuz* kelimesi örnek verilmiştir. Gülsevin bu kelimenin okunuşuna 'şüpheli' şerhi düşmüştür (2017: 103).

2.1.1.2. Dudak Uyumu

XVII. yüzyılda Batı Rumeli'de konuşulan Türkçenin eklerinde genel olarak yuvarlak ünlü kullanılmıştır. Söz konusu yuvarlak ünlü eğilimi XVII. yüzyıl Batı Rumeli Türkçesinin Eski Anadolu Türkçesinden getirdiği bir mirastır. Bu yüzyılın yazı dilinde dudak uyumu tamamlanmamış olsa da Batı Rumeli ağzından çok ileri düzeyde bir uyum vardır (İğci 2014: 64). EÇS'de Rumeli bölgesindeki konuşmalardaki eklerin yazımında özellikle vav harfi ve ötre kullanılarak ünlünün dudak sesi olduğu vurgulanmıştır (Gülsevin 2017: 43). Gülsevin, EÇS'de BRT ağızlarının en belirgin özelliklerinden birisinin eklerde dudak ünlülerinin tercih edilmesi olarak gösterirken بنوم (EÇS,

III/184b19); Michiel Martelini Derlemesi'nde de bu tür eklerin dudak ünlüleriyle yazıldığını belirtir (s. 43).

XVIII. yüzyılda Muhammed Hulûsî Ustrumcavî Dîvânçe'sinde ise bazı farklılıklar görülmektedir. Burada bazı ekler (geniş zaman, emir-istek, sıfat-fiil eki {-dUk}, zarf fiil eki {-(y)Up}, {+IU} yapım eki) BRT ağızlarındaki gibi yuvarlak ünlülü yazılırken bazı ekler (iyelik 1.tk., iyelik 2. tk., iyelik 3. çk., görülen geçmiş zaman 1. tk., görülen geçmiş zaman 2. tk.) büyük oranda düz ünlülü yazılmıştır.

iyelik 1. tk. {+ (I)m}	begim بکیم (M 7a 20); derdimi دردیمی (M 2a 8)
iyelik 2. tk. {+ (I)n}	bağrını بگرینی (M 9a 7)
iyelik 3. çk. {+ (I)m}	gözlerimde کوزلریمده (M 6a 12)
görülen geçmiş zaman 1. tk. {-dlm}	geldim کلیم (M 4b 20); uğradım اوغرادیم (M 6b 21)
görülen geçmiş zaman 2. tk. {-dln}	kıldım کلدین (M 10a 2)

Dîvânçe'de 1. çoğul kişi iyelik ekinde ise bağlama ünlüsü düz ünlülü kelimelerden sonra düz ünlü ile yazılmıştır. Ancak burada ekin ünlüsünün düz ya da yuvarlak olduğu yazımda gösterilmemiştir:

meded-resimiz مددرسیمز ola (M 2a 7)
pederimiz پدریمز (M 2a 13)
tahrîrimiz تحریریمز (M 2a 18)

Dîvânçe'de bazı kelimeler hem düz ünlü ile hem de yuvarlak ünlü ile yazılmıştır:

Düz ünlü ile	Yuvarlak ünlü ile
oķı- (M 9b 24, 13b 11, 13)	oķu- (M 3b 13)
kendi (M 2a 3)	kendü (M 7b 3); kendi kendüne (M 9a 13)

2.1.1.3. Farsça Tamlamada İzafet Kesresinin Yazılışı

Dîvânçe'de Farsça izafet kesresinde yuvarlaklaşma görülmektedir. Yuvarlaklaşma bir örnekte tamlamanın üzerine ötre konularak yapılırken diğer örneklerde tamlama kelimelerinin arasına و harfi konularak yapılmıştır:

Ötre ile
āb-u ḥayvān آب حیوان (M 14a 20)
Vav harfi ile
āšīq-u ḥüsn-ü cemāl عاشق و حسن و جمال (M 12a 1)
kaşr-u kurb قصر و قرب (M 12a 8)
rehber-i kuṭb-u zamān رهبر قطب و زمان (M 15b 14)
resm-u šöhretiden رسم و شهرتیدن (M 11b 2)

2.1.2. Ünsüzler

2.1.2.1. Ünsüz Değişmeleri

2.1.2.1.1. -g- > -y- değişmesi

İki ünlü arasında kalan patlayıcı /g/ sesi Doğu Rumeli ağızlarında sızıcılaşma yönünde eğilim gösterirken, Batı Rumeli'de korunmuştur (Nemeth 1983: 126). Patlayıcı /g/ sesinin ünlülerin yanında korunması durumunun Arap harfli metinlerden anlaşılması

imkansızdır. Ancak Dîvânçe'de bir örnekte iki ünlü arasında kalan /g/ sesi /y/'ye dönüşmüştür:

- Hülûsî *añlamaya* isteyen esrâr-ı Mevlâyı

Geçer nefsiñ aña emrettiği vehm ü hayâlinden (M 11a 14)

Yukarıdaki beyitte *añlamaya iste-* biçiminde kullanılan yapı, başka bir beyitte *añlamağa iste-* biçiminde yazılmıştır:

- Ey Hülûsî *isteriseñ añlamağa* kendüni

Bende ol bir mürşide kim 'ârif-i devrân ola (M 12b 12)

Biçim bilgisi bölümünde *fiil + -mağa iste-* yapısından ayrıntılı bahsedilecektir. Bu yapı Türkiye Türkçesinde *fiil + -mağ iste-* yapısı ile aynıdır. Dîvânçe'de bu kullanıma örnek teşkil edecek birçok beyit bulunmaktadır (*bulmağa iste-*, *mihmân olmağa iste-*, *bakmağa iste-*, *koşmağa iste-*).

Aynı fiilin bir beyitte *añlamağa iste-* biçiminde bir başka beyitte de *añlamaya iste-* biçiminde kullanılmış olması, patlayıcı /g/ sesinin Batı Rumeli Türkçesinde korunmuş olması özelliğine muhalif bir veri olarak kabul edilebilir. Bu veri de Ustrumca ağzının Batı Rumeli Türkçesi ile Doğu Rumeli Türkçesi arasında bir geçiş sahası olarak değerlendirilmesiyle izah edilebilir.

2.1.2.1.2. k- > g- değişmesi

Orhun Türkçesindeki ön sıradan ünlülü kelimelerin başındaki /k-/ ünsüzü Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde korunarak devam etmesine rağmen, XIII. yüzyıldan itibaren Oğuzcada yazılan eserlerde ötümlüleşerek /g-/ oldu (Gülsevin 2017: 69).

Gülsevin, günümüz BRT ağızlarının karakteristik vasfının Oğuzcada ötümlüleşerek /g-/ olan ünsüzün /c-/ hâline gelmesi olarak belirler. Ancak g- > c- değişiminin günümüz BRT ağızlarından Makedonya bölgesi ağızlarında olmadığını, bu bölgede yalnızca /g-/ olarak yer aldığını belirtir (2017: 69). XVII. yüzyıl BRT ağızlarında hem g- > c- değişmesi olan örnekler hem de yalnızca /g-/ ile yazılmış örnekler bulunmaktadır.

XVIII. yüzyıla ait Ustrumcavî Dîvânçe'sinde de yukarıda belirtildiği üzere g- > c- değişimi olmamıştır ve yalnızca /g-/ ile kullanımlar mevcuttur. Arap harfli imladan kef harfi ile gösterilen sesin /k/ ya da /g/ seslerinden hangisini işaretlediği elbette anlaşılabilir. Ancak Dîvânçe'de g- > c- değişimine örnek teşkil edebilecek kelimeler yoktur.

Oktay Ahmed, bugün yaşamakta olan Makedonya Türk ağızlarını, eski Osmanlı merkezlerinin ve geçmişte Anadolu'dan buralara yerleşen Türk boylarının getirdiği farklılıkları da göz önünde bulundurarak şöyle bir sınıflandırma yapmıştır (2018: 1472-1473):

- Kuzey ağızları (Kalkandelen, Üsküp, Kumanova)
- Batı ağızları (Gostivar, Vrapçište, Kırçova, Debre)
- Güneybatı ağızları (Ustruga, Ohri, Resne, Manastır)
- Doğu ağızları (Vandalova, Doyran, Radoviş, İştîp).

Ahmed, Osmanlı döneminde Anadolu'dan yapılan göçlerin bu sınıflandırmanın çok önemli bir meselesi olduğunu ancak şimdiye kadar Anadolu'nun tam olarak neresinden ve ne zaman bu göçlerin gerçekleştirildiğine dair henüz derli toplu ve kapsamlı bir çalışma yapılmadığını belirtir. Ahmed, çalışmasında Kuzey ağızlarının Karadeniz ağızlarıyla olan benzerliğinin açık olduğunu, Doğu ağızlarının da genelde Yörük ağızları oldukları için Yörük Türklerinin dil özelliklerini gösterdiğini kaydeder (2018: 1473). Dîvânçe'si üzerinde dil incelemesi yaptığımız Muhammed Hulûsî'nin memleketi olan Ustrumca ise yukarıda göstereilen bugünkü Makedonya ağızları sınıflandırmasında Doğu ağızları grubunda yer almaktadır. TDV İslam Ansiklopedisi *Ustrumca* maddesinde, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda yörüklerin bölgeye tamamıyla yerleşerek kendi kültür ve dillerini burada hâkim kıldıkları bilgisi yer alır (Kiel 2012: 192).

Dîvânçe'de k- > g- ötümlüleşmesine örnek olarak gösterilebilecek kelimelerden bazıları şunlardır:

geç (M 10b 18)	gizlü (M 9b 21)
gelmişdürür (M 6b 8)	göñül (M 2b 19)
getürüp (M 2a 15)	gördüğü (M 12b 10)
gibi (M 4b 10)	görklü (M 6b 20)
gider (M 5a 2)	gözlerim (M 4a 11)
girmeyesin (M 4b 9)	gün (M 2b 18)
giyer (M 3b 20)	

2.1.2.1.3. -k- > -ğ- değişmesi:

XVII. yüzyıl BRT ağızlarında Gülsevin EÇS'de bir örnekte 'brağayum' kelimesinde k > g ötümlüleşmesi görüldüğünü ve bu fiilin çekiminde Eski Anadolu Türkçesinde de ötümlüleşme olduğunu belirtir (2017: 77).

XVIII. yüzyıla ait Dîvânçe'de -k- > -ğ- ötümlüleşmesinin olduğu örnekler oldukça fazladır:

añlamağa (M 12b 11)	uğrağı (M 3b 22)
bağmağa (M 12b 3)	varlığı (M 13a 2)
bucağım (M 6b 19)	yanmağıcün (M 6a 19)
damağında (M 12a 23)	yoğ éde (M 9a 21)
koğmağa (M 13b 12)	yoğısa (M 6b 20)
kuğaına (M 13a 18)	yuvmağa (M 12a 22)
tuğım (M 6b 21)	

2.1.2.1.4. /η~/n/ değişmesi:

Gülsevin, XVII. yy Rumeli ağızlarında η > n değişmesi olduğunu, Michiel Martelini Derlemesi'nde η sesinin hiç görülmediğini, EÇS'de ise kef harfi ile birlikte nun harfi ile de yazılışlar görüldüğünü belirtir (2017: 58).

XVIII. yüzyıla ait Ustrumcavî Dîvânçe'sinde de durum XVII. yüzyıldaki gibidir. Aynı kelimenin hem kefli hem nunlu yazılışları görülür:

yarın (M 16a 4) ~ yarın (M 12b 9); yarınki (M 14b 3)
şanma (M 7a 1) ~ şaņasın (M 11a 17)

Dîvânçe'de iyelik eklerinde /ŋ/ sesinin büyük oranda /n/ ile yazıldığı görülmektedir:

2. Tekil kişi iyelik eki	
aslımı (M 13b 8)	ķapuna (M 4b 21)
bildügin (M 12b 7)	ķulna (M 4b 21)
dilinde (M 14a 5)	mislin (M 15b 3)
göŋlinden (M 12a 21)	özün (M 12b 2)
kalbini (M 4a 3)	yolımı (M 12b 6)
ķalbindeki (M 13b 5)	yüzine (M 13a 21)

Dîvânçe'de iyelik eklerinin yanı sıra kişi eklerinde de /n/ ile yazımlar oldukça fazladır:

ararsan (M 13b 8)	oldunise (M 12a 17)
bulasın (M 2b 9)	oldunsa (M 5a 9)
dilersen (M 8b 10); (M 4a 7); (M 13b 14)	olursan (M 8a 20)
isterisen (M 2b 9); (M 12a 24)	sensin (M 3a 13); (M 3a 15)
ķaldın (M 10a 2)	terk edersen (M 4a 13)

Dîvânçe'de /ŋ/ ile yazılan kelimelerden bazıları aşağıda verilmiştir:

aŋladıŋsa (M 12b 23)	deŋlü (M 12a 17)
beŋzer (M 13b 21)	diŋle (14a 13)
bıŋar (YK 33.)	göŋlünden (M 12a 21)
biŋ (M 12a 19)	

2.1.2.1.5. ur- fiili

Eski Türkçeden itibaren tarihi yazı dillerinin metinlerinde *ur-* şeklinde kaydedilen fiil, Orta Türkçe Dönemi'nden itibaren bazı metinlerde kelime başında /v-/ türemiş şekillerde de yazılmıştır (Gülsevin 2017: 75). XVII. yüzyıl BRT ağızlarında *ur-* fiili, *v-* ön ses türemesi ile *vur-* biçiminde EÇS ve MMD'de tespit edilmiştir (Gülsevin 2017: 75).

Gülsevin'in zikredilen kitabında *ur-* fiilinin günümüz BRT ağızlarındaki durumu yer almamaktadır. İzet İbrahimsoylu, "*Makedonya Kızılalma-Karaman Yörükleri Ağzı (inceleme- metinler- sözlük)*" adlı yüksek lisans tezinde *ur-* fiilini ön ses türemesiz olarak tespit etmiş ve fiilin eskicil biçimini koruduğunu belirtmiştir (2018: 59). Ayrıca Recep Yusuf da "*Radoviç ve Çevresi Türk Ağzı (Ses Bilgisi)*" adlı yüksek lisans tezinde fiili *ur-* biçiminde tespit etmiş ve örneği 'ön seste v düşmesi' başlığı altında vermiştir (2006: 60). Bu iki tezde dil özelliklerinin derlendiği ağızlar olan İştîp ve Radoviç, Ustrumca ile komşu olup Oktay Ahmed'in tasnifine göre bugünkü Kuzey Makedonya'nın doğu ağız grubunu oluşturmaktadır.

XVIII. yüzyıla ait Ustrumcavî Dîvânçe'sinde de fiil *ur-* biçiminde ön ses türemesiz olarak yer almaktadır:

dem uranlar (M 2b 18)	urursın (M 13a 16)

XVII. yüzyılda BRT ağızlarında *vur-* biçiminde birçok örnekte yer alan fiilin, XVIII. yüzyılda ve günümüzde *ur-* biçiminde yer alması, Dîvânçe özelinde tarihî Ustrumca ağızının diğer BRT ağızlarından farklılığına dair bir ipucu niteliğindedir.

2.2. Biçim Bilgisi

2.2.1. Fiil + -mağa iste-, fiil + -mağa dile- fiil yapısı

Dîvânçe'nin bütünü incelendiğinde iste- ve dile- fiillerinin, kendinden önce gelen fiilimsinin {+A} yönelme eki ile çekimlenmesiyle birlikte kullanıldığı görülmektedir. *iste-* ve dile- fiilleri, yer aldığı cümlelerde belirtme durumu eki ile birlikte kullanılması beklenirken burada yönelme durumu eki ile kullanılmaktadır. Dîvânçe'deki tüm kullanımlarda aynı yapı yer aldığından dolayı bu özelliği, Muhammed Hulûsî'nin yaşadığı Ustrumca'nın bir ağız özelliği saymak mümkün görünmektedir. Aşağıda bu yapının yer aldığı örnekler sıralanacaktır:

- Hayât-ı cavidâmı *bulmağa isteriseñ* ey dil
İçegör cür' a-yı âb-ı hayât Hâk vişâlınden (M 11a 11)
- Hülûşî *añlamaya isteyen* esrâr-ı Mevlâyı
Geçer nefsiñ aña emrettiği vehm ü hayâlinden (M 11a 14)
- Kaç' eder varlık cibâliñ dem-be-dem efgân ile
Olmağa Ferhâd gibi ma'şuğa *mihmân isteyen* (YK 79.)
- Terk eder İbrâhîm-âsâ ey Hülûşî varlığıñ
Olmağa milk-i bekâ tahtında *sultân isteyen* (M 11a 23)
- Mecmû-ı 'âlemde *bakmağa enâniyyet özün*
İsterisen sâlikâ bak ahker-i tevhid ile (M 12b 3)
- Ey Hülûşî *isteriseñ añlamağa* kendüni
Bende ol bir mürşide kim 'ârif-i devrân ola (M 12b 12)
- *İsteriseñ* Hülûşî *koçmağa* bûy-ı 'irfân
Okı ledünnî 'ilmüñ bu gülîstân içinde (M 13b 12)

Dile- fiili de aynı iste- fiili gibi belirtme durumu yerine yönelme durumu eki ile birlikte kullanılmaktadır:

- Ben *dilerdim* 'ışk elinden bir kadeh *nüş etmege*
Lîk gönlüm uymadı bana hevâdâr olmadı (M 14a 9)
- Eger kurb-ı ev ednâya *dileriseñ varmağa* sâlik
Olupdur bu vuşûlün reh-nümâsı meclis-i tevhid (M 5a 21)

Muhammed Hulûsî'nin Dîvânçe'sinde yukarıda zikredilen yapı 1696'da telif edilen mensur bir maktel-i Hüseyin metni olan Tuhfetü'ş-Şühedâ adlı eserde de aynı şekilde yer almaktadır:

Karındaş, bir yılan ki 'azâb için yaradıldı saña '*azâb etmege* istemez

“Yâ İmâm-ı Hüseyin niçün *istemezsiñ yazmağa*”

“Yâ Emîrü'l-mü'minîn, billâhi seni *isterem almağa*” dedi (Özdemir 2022, 204).

Mefkûre Mollova (1978) ‘Balkanlarda Merkez Bölgede Gakçı Ağızlar’ adlı makalesinde *iste-* fiilinin mastarın datif hâlinde olmasını gerektiğini belirtir: *almâ istedi* (s. 264). Julian Rentzsch (2013) ‘Batı Rumeli Türkçesinde Yardımcı Yapılar’ adlı makalesinde Batı Rumeli ağızlarında *iste-* yardımcı eylemini içeren yapılarda isim-fiil ile yönelme durumunun kullanımından bahseder (s. 329). Yönelme durumuyla çekimlenen isim-fiili içeren yapı (-mAgA *iste-*) tam tamına ölçünlü Türkçe *-mak iste-* biçimine denk düşer. Rentzsch bu durumu Adakale ve Vidin ağzından verdiği aşağıdaki örneklerle göstermektedir:

-Çocuk kızı *kesmege isterse* de kıyamaz.

(Çocuk kızı kesmek istese de kıyamaz.) (Adakale)

-*İkanmaga istemesse*, ekmek *yemege istemesse*, bari bir kave için.

(Yıkanmak istemezse, ekmek yemek istemezse, bari bir kahve için.) (Vidin)

(Rentzsch 2013: 329)

2.2.2. Gereklilik kipi

Günümüz BRT ağzlarında gereklik kipi genellikle “lazım... F-(y)A+kişi” tarzında yapılmaktadır (Gülsevin 2017: 122). Gülsevin, bu şekilde çekime EÇS ve MMD’de rastlanılmadığını sadece MMD’de olumsuz çekim olarak *-meli degil* biçiminin yer aldığını belirtir (s. 122).

XVIII. yüzyıla ait Dîvânçe’de ise gereklik kipi için dudak ünlülü {-*melü*} ekiyle olumlu çekim bir örnekte geçmektedir:

- Var ise zehr ile âlüdedir bünyâduñ
Kim girerse içine *çekmelüdür* bunca kelâl (M 20b 9)

Ayrıca Dîvânçe’de tarikata giren salıkların hangi vasıflara sahip olması gerektiğinin anlatıldığı bir gazelde, gereklik anlamının “gerek fiil-(y)a+ kişi” yapısı ile karşılanması dikkat çekicidir. Günümüzdeki BRT gereklik kipi için kullanılan ‘lazım’ kelimesi yerine XVIII. yüzyılda ‘gerek’ kelimesi bulunmaktadır. Gazelin ilgili kısmı aşağıdadır:

Evvelâ ehl-i sülûkuñ sînesi pür-*hün gerek*

Hem derünunda **gerekdür** çigeri ola kebâb

Yağa ‘ışk âteşi cümle varlığıñ pervâne-veş

Olmaya tâ kim vücûdı rü’yet-i Hakk’a hicâb

H’âb-ı râhat uça gözünnden misâl-i ‘andelîb

Her şehër âh u figâni nefis evi êde hârâb

Kalbine zâhir ola bü-yı ma’ârifden eser

Döke hem feyz-i ma’ârifden rahmetün aña şehâb

Ey Hulûşî bu şıfatlar ‘âşıkun evşâfidur

Her ki giyer bu libâsı şüfidür bî-irtiyâb (M 3b 15-20)

Bu gazelden başka Dîvânçe’de aynı yapıda başka örnekler de bulunmaktadır:

- Şoĥbet-i kâmil **gerekdür** sâlike yol göstere
Şanma her bir müdde’îye ca’iz ola ihtilât (M 8a 4)

- Yok éde kendi vücūdın varlığında Hâzretüñ
Kâlbî evi hâşılı manzar-geh-i Rahmân **gerek** (M 9a 21)
- Tâb-ı ‘ışkıla dem-â-dem cigeri büryân **gerek**
Çeşm-i hûnından ola seyl-âb gibi başı revân (M 10b 9)

2.2.3. Fiil + -A gör- tasviri fiilinin süreklilik ve emir/istek yapısında kullanımı

XVII. yüzyıl BRT metinlerinde süreklilik anlamını -(y)Up kal- yapısı sağlarken (Gülsevin 2017: 137) XVIII. yüzyılda Ustrumcavî Dîvânçe’sinde bu ek görülmeyip bunun yerine -A gör- yapısı kullanılmıştır. Dîvânçe’de bu ek, kullanıldığı bazı fiillere süreklilik anlamı verirken bazı fiillere ise emir/istek anlamı katmaktadır.

Süreklilik anlamı

- Elde fırsat var-iken tahşîl **édegör** ma‘rifet
Yoħsa bir gün hâk-ile yeksân olursın ‘âkıbet (M 4a 14)
- Ey Hülûşî zerre yokdur bu cihânıñ rahatı
Sa‘y **édegör** tâ ki yarın olasın sen muħterem (M 10a 7)

Emir/istek anlamı

- Diler-iseñ ola saña her yerin tağ üsti bâğ
‘İşk-ı Hâk-ıla **yakagör** kalbün evinde çerâğ (M 8a 22)
- Dünyâda çeker her ferd hâlince belâ vü derd
İsterseñ olasın merd inşâf **édegör** inşâf (M 8b 4)
- Zâhidâ gel ‘ışka girmekdür bu şüretde murâd
Terk **édegör** kıl u kâli olasın ehl-i irşâd (M 5a 13)

2.3. Dîvânçe’nin Söz Varlığından Birkaç Kelime

Dîvânçe’de ayırıcı olduğunu düşündüğümüz söz varlığına dair bazı kelimeler aşağıda verilmiştir.

cigerdâr ‘yürekli’

- Ey gönül derd-i Hudâdan sen haberdâr ol bu gün
Girmege ‘ışk ateşine sen *cigerdâr* ol bu gün (M 10b 14)

Tarama Sözlüğü’nde *ciğer* madde başında ‘yürek, cesaret’ anlamında iki örnek yer almaktadır (e-Tarama 15.06.2022). Ancak *cigerdâr* kelimesi sözlükte bulunmamaktadır.

efendi ‘efendi’

- İstikâmet üzre olursan bulursun şübhesiz
İki ‘âlemde *efendi* alnı açık yüzi ağ (M 8a 24)

Efendi kelimesi, XVII. yüzyıl BRT özelliği gösteren metinlerde ayırıcı söz varlığı içinde verilmiştir (Gülsevin 2017: 139). Dîvânçe’de de kelime dört kez geçmektedir.

eger 'hem'

Dîvânçe'nin bütünü incelendiğinde aşağıdaki üç beyitte *eger* kelimesinin "hem" anlamında kullanıldığı görülmektedir.

- *Eger cennet eger rızvân eger hür eger gılmân*
Başa sensiz olur zindân gönül eglenmez eglenmez (M 7a 12)
- *Eger hür u eger gılmân eger mâlik eger rızvân*
Olur her biri ser-gerdân senüj 'ışkuñla yâ Mevlâ (M 3b 1)
- Tecelli şevkıñla bir kezin baqsam bu ekvâna
Eger ma'mur eger vîrân görünür dîdeme yeksân (M 10b 22)

Eger kelimesi Verintiler Sözlüğü'nde Bulgarcada 'eğer, şayet, ola ki' anlamlarında tespit edilmiştir (Karaağaç 2008: 274). Tarama Sözlüğü'nde *eğer* kelimesi 'yahut, gerek, ister, veya' anlamlarındadır, burada kelimenin 'hem' anlamı bulunmamaktadır (e-Tarama 15.06.2022). *Eğer* kelimesinin yukarıdaki üç beyitteki kullanımı dikkat çekici olup Dîvânçe'de 'hem' anlamında kullanıldığı açıktır.

(isim)+A tutuş- 'tutuşmak, yanmak'

- *Çapıña geldik âvâre ola derdimize çâre*
Tutuşdık özge bir nâra senüj 'ışkuñla yâ Mevlâ (M 3b 2)

Tutuş- fiili, Verintiler Sözlüğü'nde Bulgarca'da *tutuştvam se* biçiminde 'tutuşmak, ateş almak, yanmak' anlamında tespit edilmiştir (Karaağaç 2008: 866). Tarama Sözlüğü'nde ise *dutuşmak* kelimesi, 'güreşe tutuşmak, el tutuşmak' anlamlarında iki örnekle tanımlanmıştır. Dîvânçe'de tutuş- fiili isme gelen yönelme ekiyle birlikte kullanılmıştır ve 'tutuşmak, yanmak' anlamındadır.

uğrak 'uğranılacak, geçilecek yer'

- *Güzergâhında halkıñ bir kurulmuş köprüdür dünya*
Yol uğrağıdur anuñçün bir ikişer geçerler hep (M 3b 22)

Tarama Sözlüğü'nde kelime yer almamaktadır. Türkçe Sözlük'te ise kelimenin iki anlamı vardır: 1. Çok uğranılan yer. 2. Yol uğrağı. Kelime Verintiler Sözlüğü'nde ise yalnızca Makedoncada *ograk* biçiminde Dîvânçe'deki aynı anlamla tespit edilmiştir (Karaağaç 2008: 872).

yahşılı 'iyi, güzel'

- *İbâduñ yahşılı işi gidermek çalbde teşvîşi*
İkilikden bu dervîşi esîr ki kıoma sultânım (M 10b 4)

Tarama Sözlüğü'nde *yahşi* kelimesi 'iyi, güzel' anlamlarındadır (e-Tarama 15.06.2022). Ancak *yahşılı* kelimesi Tarama Sözlüğü'nde bulunmamaktadır. Dîvânçe'de *yahşılı* kelimesi *yahşi* kelimesiyle aynı anlamdadır.

Sonuç

Sonuç olarak Muhammed Hulûsî Ustrumcavî Dîvânçe'sinde şu bulgulara ulaşıldı:

1. XVII. yüzyılda dudak ünlülü olan ekler, Dîvânçe'de (iyelik ve görülen geçmiş zaman 1. ve 2. teklik ile 3. çokluk kişi çekimleri) düz ünlülü yazılmıştır.

2. XVII. yy Rumeli ağızlarında $\eta > n$ değişmesi, XVIII. yüzyıla ait Dîvânçe'de de kelime tabanlarında, iyelik ve kişi eklerinde karakteristiktir.

3. XVII. yüzyıl BRT ağızlarında hem $g > c$ - değişmesi olan örnekler hem de yalnızca /g-/ ile yazılmış örnekler bulunmaktadır. XVIII. yüzyıla ait Ustrumcavî Dîvânçe'sinde yalnızca /g-/ ile yazılmış kelimeler bulunur. Makedonya bölgesi ağızlarında $g > c$ - değişimi olmamıştır ve yalnızca /g-/ ile kullanımlar mevcuttur.

4. XVII. yüzyılda *vur-* biçiminde ön ses türemeli olarak bulunan fiil, XVIII. yüzyıla ait Ustrumcavî Dîvânçe'sinde *ur-* biçiminde ön ses türemesiz olarak yer almaktadır. Günümüz İştîp ve Radoviş çevresinde yapılan ağız çalışmalarında kelime *ur-* biçiminde tespit edilmiştir (Yusuf 2006: 60; İbrahimsoylu 2018: 59).

5. XVII. yüzyıl BRT ağızları için EÇS'de bir örnekte tanıklanan $k > g$ ötümlüleşmesi, XVIII. yüzyıla ait Dîvânçe'de de görülür: uğrağı (M 3b 22), yanmağışcün (M 6a 19), bucağım (M 6b 19).

6. Ustrumcavî Dîvânçe'sinde tespit ettiğimiz *eyledik* ve *eylemedikçe* kelimelerinden hareketle, XVIII. yüzyılda BRT ağızlarında görülen geçmiş zaman 1. çoğul kişi eki {-dık} ile zarf fiil ekinin {-dıkçe} damak uyumuna girdiği hâlde ekte ünlü ünsüz uyumsuzluğunun bulunduğu ya da ekin damak uyumuna uymadığı söylenebilir.

7. XVIII. yüzyıla ait Dîvânçe'de *iste-* ve *dile-* fiillerinden önce beklenen yüklem durumu ekinin yerine yönelme durumunun kullanılması karakteristiktir: *Eger kurb-ı ev ednâya dilerisen varmağa sâlik* (M 5a).

8. XVIII. yüzyıla ait Dîvânçe'de gereklilik anlamı “*gerek fiil-(y)a+ kişi*” yapısı ve {-melü} ekiye sağlanmaktadır.

9. XVII. yüzyıl BRT metinlerinde süreklilik anlamını *-(y)Up kal-* yapısı sağlarken, XVIII. yüzyılda Ustrumcavî Dîvânçe'sinde bu ek görülmeyip bunun yerine *-A gör-* yapısı kullanılmıştır.

10. Dîvânçe'de aynı fiilin farklı beyitlerde *añlamağa iste-* (M 12b 12) ve *añlamaya iste-* (M 11a 14) biçiminde kullanılmış olması, patlayıcı /g/ sesinin Batı Rumeli Türkçesinde korunmuş olması özelliğine muhalif bir veri olarak kabul edilebilir. Söz konusu örnek, XVII. yüzyılda Ustrumca ağızında $g > y$ değişimine dair bir tanıktır.

XVII. yüzyıl Batı Rumeli Türkçesi ağızlarında tespit edilen özelliklerin bazılarının XVIII. yüzyılda Dîvânçe özelinde görülmemesi ya da farklı hususiyetler göstermesi, bu yüzyılda bir geçiş sahası olarak değerlendirilebilecek olan Ustrumca ağızının diğer BRT ağızlarından ayrıldığına göstergesi olabilir.

Arap harfli imlanın imkânları ve şairin kalıplaşmış yazı diline uyması bir bölgenin ağız özelliklerine dair çıkarımlar yapmaya elverişli değilken Ustrumcavî Dîvânçe'sinde yukarıda incelediğimiz birçok özelliğin standart dışı kullanımı bize bu çalışmayı

yaşamamız için olanak sunmuştur. Özellikle *eyle-* fiilinin iki yerde damak uyumuna aykırı olarak alışılagelmedik biçimde karşımıza çıkması (*eyledik, eylemedikçe*), Rumelili şair ve yazarların Divan Edebiyatı'na dahil edilebilecek eserlerinde bile ağır unsuru bulunabileceğini gözler önüne sermektedir.

Kısaltmalar

BRT: Batı Rumeli Türkçesi
 EÇS: Evliya Çelebi Seyahatnamesi
 H: Üsküdar Selim Ağa Kütüphanesi Hüdâyi Efendi Bölümü nüshası
 İBB: İstanbul Büyükşehir Belediyesi
 M: Milli Kütüphane Nüshası
 MMD: Michael Martelini Derlemesi
 YK: Yapı Kredi nüshası.

Kaynakça

- AHMED OKTAY (2018). "Makedonya Türk Ağzları: Geçmiş ve Bugünkü Durumu". *Ulakbilge*. cilt 6 (29), s. 1463-1482.
- GÜLSEVİN, Gürer (2017). *Yaşayan Türkiye Türkçesi Ağzlarının Tarihi Dönemlerini Belirleyebilmek İçin Bir Yöntem Denemesi Örneği XVII. Yüzyıl Batı Rumeli Türkçesi Ağzları*. Ankara: TDK.
- İBRAHİMSOYLU, İzet (2018). *Makedonya Kızılalma-Karaman Yörükleri Ağzı (İnceleme-Metinler-Sözlük)*. Yüksek lisans tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi.
- İĞCİ, Alpay. (2014). *17. Yüzyılda Batı Rumeli Türkçesinin Özellikleri*. Yayınlanmamış doktora tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.
- İĞCİ, Alpay. (2018a). "Batı Rumeli Ağzlarının Sınıflandırılması İçin Görüşler". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. 18/2. 523-534.
- İĞCİ, Alpay. (2018b). "Türk Dilinin /η/ Sesinin Batı Rumeli Ağzlarındaki Durumu". *Dil Araştırmaları*. Güz 2018/23. 223-257
- KARAAĞAÇ, Günay (2008). *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- KIYÇAK, Özgür (2019). "Metin Neşri ve Divançe-i Muhammed Hulûsî". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. 7 (17) , 249-297.
- KİEL, Machiel (2012). "Ustrumca". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c. 42. s. 191-193.
- MEHMED TAHİR (1333-42). *Osmanlı Müellifleri, c. I-III*. I/66. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- MOLLOVA, Mefkure (1978). "Balkanlarda Merkez Bölgede Gakçı Ağzlar". *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*. 6-7. 239-306.
- MUHAMMED HULÛSÎ, *Dîvânçe*, Hüdâyi Efendi nüshası, arşiv no: Hüdâyi (Selim Ağa Ktb.) 1243.
- MUHAMMED HULÛSÎ, *Dîvânçe*, Milli Kütüphane nüshası, arşiv no: 06 M Yz Fb 473.
- MUHAMMED HULÛSÎ, *Dîvânçe*, Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi nüshası, arşiv no: 751/5.
- ÖZDEMİR, Burçin (2019). "Balkan Şairi Muhammed Hulûsî Ustrumcavî ve Dîvânçe'si". *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*. 4 (1). 78-93.
- ÖZDEMİR, Burçin (2022). *Tuhfetü's-Şühedâ (Giriş-Dil İncelemesi-Metin-Dizin)*. Yayınlanmamış Doktora tezi. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi.
- ÖZDEMİR, Emrah (2020). "Muhammed Hulûsî Ustrumcavî'nin Bilinmeyen Bir Risalesi: Risâletü'l-Esmâ'îl-İsnâ 'Aşere-Dâ'iretü'l Beyne'l Celvetîyye". *Mukadime*. 11(1), s. 47-73.
- RENTZSCH, Julian (2013). "Batı Rumeli Türkçesinde Yardımcı Yapılar". *Uluslararası Dil ve Edebiyat Çalışmaları Konferansı "Balkanlarda Türkçe"* (14-16 Kasım 2013) (C 1, s. 327- 340). Beder Üniversitesi. Tiran
- TARAMA SÖZLÜĞÜ. <https://sozluk.gov.tr> (Erişim Tarihi 15.06.2022)
- YILMAZ, Müslüm (2022). *Derûnîzade Muhammed Hulûsî Divânı*. İstanbul: DBY yay.
- YUSUF, Recep. (2006). *Radovîç ve Çevresi Türk Ağzı (Ses Bilgisi)*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.